

КРИТЕРІЇ ВИОКРЕМЛЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

Наталія Фарина

Аспірант, кафедра української мови,
Львівський національний університет імені Івана Франка (УКРАЇНА)
79001, м. Львів, вул. Університетська, 1, кімн. 234, e-mail: natfaryna@ukr.net
UDC: 811.161.2'367.335-116

ABSTRACT

Natalia Faryna. Criteria of selection of complex undifferentiated structure sentences

The article deals with the main criteria of selection of complex sentences of undifferentiated structure. The aim of this study is to determine the amount of complex sentences of undifferentiated structure by analyzing all the criteria of their identification. Special attention is paid to different foreign and Ukrainian scholars' points of view on the sentences under investigation. The personal point of view on the linguistic problem of establishing the amount of the syntactic units under study is proposed and grounded. The ambiguity of interpretation of multi-predicative structures of this type is caused by the complexity of structure nature and variability of structure building. Among main criteria can be distinguished the semantics and defined to what part of speech key words belong. It is also necessary to pay attention to the semantic relations between main and dependent predicative parts. To distinguish the correlative-pronominal sentences as a separate class is inappropriate, because such classification is based solely on the formal aspect of syntactical units. The attributive-pronominal sentences are referred to the multi-predicative structures of attributive semantics.

Key words: complex sentences with subordinate clauses of undifferentiated structure, attributive compound sentences and pronominal-attributive compound sentences, object compound sentence.

У статті проаналізовано основні критерії виокремлення складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Мета розвідки – визначити обсяг складнопідрядних речень нерозчленованої структури, проаналізувавши усі критерії їх виокремлення. Звернено увагу на погляди українських та зарубіжних мовознавців. Запропоновано та обґрунтовано власну позицію щодо мовознавчої проблеми встановлення обсягу цих синтаксичних одиниць. Неоднозначність трактування поліпредикативних структур такого типу зумовлена складністю їхньої природи, варіативністю побудови. Серед основних критеріїв виділяємо семантику та частини мови належність опорних слів, а також змістові відношення між головною та залежною предикативними частинами. Виділяти займенниково-співвідносні речення як окремий клас вважаємо недоцільним, адже така класифікація ґрунтується виключно на формальному аспекті синтаксичних одиниць. Займенниково-означальні речення зараховуємо до поліпредикативних структур атрибутивної семантики.

Ключові слова: складнопідрядні речення з підрядними нерозчленованої структури, присубстантивно-означальні та займенниково-означальні підрядні речення, підрядні з'ясувальні речення.

В українському мовознавстві не існує єдиного погляду на обсяг синтаксичних одиниць, які входять до складу складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Ключовим критерієм їх виокремлення є прислівна залежність підрядної частини, яка стосується певного слова або словосполучення у головній. Проте навіть така характерна особливість є об'єктом численних дискусій.

У структурно-семантичній класифікації враховують і змістові відношення між частинами складного речення, і формальні засоби приєднання, і те, від чого залежить підрядне речення: опорного слова (зміст якого розкриває або уточнює підрядна синтаксична одини-

ця), словосполучення чи головної частини в цілому. Саме тому ця класифікація найпоширеніша у сучасному мовознавстві. Проте різні науковці деталізують деякі її аспекти під кутом зору власного бачення і кладуть в основу поділу або структурний, або семантичний принципи, що й зумовлює її варіанти – структурно-семантичний або семантико-структурний. Мета нашої розвідки – визначити обсяг складнопідрядних речень нерозчленованої структури, проаналізувавши усі критерії їх виокремлення.

Вперше на співвідношення головної частини чи опорного слова в ній і залежної частини звернув М. С. Поспелов [6]. Його класифікація ґрунтувалася на співвідношенні змісту обох частин складного речення: якщо залежна розкриває зміст головної в цілому, то він називав такі синтаксичні одиниці двочленими; якщо пояснює лише один член – одночленими. Синтаксична позиція залежної предикативної частини первинно сформована для слова, проте у складному реченні розгорнута у залежні частини різної семантики.

Неоднозначність трактування цих поліпредикативних структур зумовлена складністю їхньої природи, варіативністю побудови. На думку Н. С. Валгіної [1, с. 286 – 287], для повної характеристики складного речення та окреслення його типології треба враховувати синтаксичний зв'язок між частинами та засоби його реалізації; потенційне число компонентів, оскільки це зумовлено семантико-структурною природою складного речення; послідовність розташування частин – строго закріплена чи вільна; деякі особливості лексичного наповнення частин.

Як показує досвід, розглядаючи конкретний тип поліпредикативної одиниці, зокрема складнопідрядні речення нерозчленованої структури, необхідно враховувати варіативність ускладнення частин, контекстуально зумовлені особливості речень, особливо якщо йдеться про їхнє функціонування в художньому тексті. Стилистична специфіка творів літератури може спричинити потребу розширити, удосконалити інструмент подачі нової інформації, що призводить до створення розгалуженої будови синтаксичної одиниці. Йдеться про велику частотність вживання речень з кількома підрядними. Так, у художній прозі функціонують різноманітні комбінації складнопідрядних речень для всебічного опису та розкриття змісту художніх текстів (складнопідрядні речення з кількома підрядними різного способу підпорядкування).

Крім того, непрогнозована кількість залежних частин атрибутивної семантики є питомою рисою цих синтаксичних одиниць загалом, адже це спричинено множинною синтаксичною валентністю атрибутива. Підрядність у складнопідрядних реченнях атрибутивної семантики може бути обов'язковою чи факультативною, залежно від лексичного наповнення опорного слова. Якщо порівняти ці одиниці з підрядними з'ясувальними, то бачимо, що дієслівний предикат вимагає обов'язкової підрядності, що зумовлено його семантико-синтаксичною природою.

У складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури наявний синтаксичний зв'язок слова з простим реченням (у межах складного – предикативною частиною). Як зазначала В. А. Белошاپкова [8, с. 371, 379], обов'язковою умовою є наявність опорного елемента у складі головної частини. Загалом дослідниця класифікує підрядний синтаксичний зв'язок за кількома параметрами: передбачуваність / непередбачуваність; обов'язковість / необов'язковість; природа синтаксичних відношень.

У реченнях з передбачуваним синтаксичним зв'язком головний компонент визначає, проектує форму залежного, вираженого всією предикативною частиною, включаючи використання окремих сполучних засобів. Зокрема, йдеться про поширення складної синтаксичної одиниці новою інформацією у підрядній предикативній частині, наявність якої спроектована валентністю предиката чи (рідше) субстантива.

У складнопідрядних реченнях атрибутивної семантики синтаксичний зв'язок передбачуваний, але необов'язковий (потреба поширення підрядною частиною зумовлена співвідносними словами такий, той у реченнях з атрибутивно-видільною семантикою залежної частини).

На думку В. А. Белошاپкової [8, с. 520], у складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури є 2 види зв'язку між предикативними частинами: прислівний і кореляційний

(характерний для займенниково-співвідносних речень). Проте кореляційний зв'язок є апріорі прислівним, між цими термінами гіперо-гіпонімічні відношення, а будувати на основі такої ознаки існування окремого різновиду синтаксичних одиниць непослідовно.

Класифікуючи складнопідрядні речення, важливо брати до уваги 2 аспекти: категорійне значення та приналежність до певного лексичного класу слів. Семантика визначає здатність чи необхідність поширення. Саме тому не можна поєднувати в один структурно-семантичний тип речення з опорними елементами такий (займенник, що виконує виключно атрибутивно-видільну, підсилювальну функцію і має означальну семантику), так (прислівник з неповноцінно вираженим значенням способу дії), краще (прикомпаративний корелят, виражений прикметником у граматичній формі вищого ступеня порівняння), як це роблять дослідники, які виділяють займенниково-співвідносний тип речень нерозчленованої структури.

Якщо мовознавець вважає необхідним виділяти прикомпаративні речення на основі частини мовної належності і семантики компаратива, тоді слід виокремлювати і прислівниково-з'ясувальні синтаксичні підрядні одиниці, в яких опорний елемент – прислівник. Вважаємо таку класифікацію дещо зайвою, адже достатньо виділяти складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, беручи до уваги об'єктну семантику, яку створює предикатив, предикат чи компаратив.

Дослідниця О. А. Луценко [4, с. 16], аналізуючи типові різновиди прислівних складнопідрядних речень, виділяє такі основні різновиди: власне-прислівні (з'ясувальні; присубстантивно-атрибутивні; прикомпаративні; локативні); прислівно-кореляційні симетричної будови (субстанційні; ад'єктивні; адвербіальні); прислівно-кореляційні асиметричної будови; прислівно-кореляційні псевдосиметричної будови.

Виділення локативних речень серед власне прислівних вважаємо зайвим, керуючись насамперед семантичним критерієм під час аналізу цих синтаксичних структур, адже такі одиниці мають обставинне значення.

В основі виокремлення прислівно-кореляційних речень різної будови є ототожнення підрядної частини зі семантично не розкритим займенником, який потребує уточнення. Він виступає їх ядром. Такі одиниці ми зараховуємо до семантико-структурних типів залежно від їхнього значення.

В. Г. Зарицька [3, с. 14] висунула теорію синкретизму у складнопідрядних реченнях з підрядними нерозчленованої структури, зараховуючи до їх числа речення з підрядними означальними, в яких між головною і залежною частинами встановлені атрибутивно-об'єктні та атрибутивно-локативні семантико-синтаксичні відношення. Причиною виникнення речень першого типу є опорний елемент – віддієслівний іменник, що вже може спричиняти появу залежної означальної частини, проте не втратив властивості до керування. Якщо трансформувати речення, ввівши до складу його головної частини займенник у ролі співвідносного слова (кореляти той, такий у повній парадигмі, крім слова те), то підрядна частина набуває чіткої атрибутивної семантики. Появу дифузії на межі означального та об'єктного значень теж спричиняють і опорні слова, і засоби зв'язку між частинами.

Дослідження В. В. Орехова [5] присвячене функціонально-комунікативному аспекту вивчення складнопідрядних речень прислівного типу. Конструкції, в яких опорний елемент виражений віддієслівним іменником і залежна частина приєднана асемантичним сполучником, він зараховує до з'ясувально-об'єктних (термін автора). Предикативні частини атрибутивної семантики, що приєднані за допомогою сполучних слів де, куди, звідки, розглядає серед одиниць означального типу.

Як стверджує О. Ю. Роїк [7], сполучники виконують у складних реченнях 2 граматичні функції: формально-синтаксичну (як виразник синтаксичних зв'язків між предикативними частинами) та семантико-синтаксичну (відображають семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами або вказують на них). Підрядні сполучники, які зв'язують підрядну з'ясувальну, атрибутивну, порівняльно-об'єктну частини з опорним елементом (займенником, предикатом, предикативном, субстантивом), є асемантичними.

Співвідносні слова-займенники потребують особливої конкретизації, адже такою є їхня частини мовна специфіка. В. А. Белашапова [8] зазначала, що, являючись членом го-

ловної частини, так само як і опорні елементи, співвідносні слова через свою лексичну неповноту виконують службову роль, поєднуючи предикативні частини за змістом. Проте це не дає підстав автоматично зараховувати їх до окремої групи складнопідрядних речень – займенниково-співвідносних, куди входять одиниці обставинної семантики. Основний акцент падає на змістовне наповнення залежної частини.

Мовознавець О. В. Ткач [9] у своєму дослідженні обґрунтовує існування складних речень зі співвідносними словами якісно-кількісної семантики і розглядає їх у межах займенниково-співвідносних речень. Пріоритетною ознакою таких одиниць є наявність корелятивів, які ускладнюють синтаксичний зв'язок. Науковець стверджує, що складнопідрядні речення зі співвідносними словами так, такий (при цьому не проводить частиномовного розмежування) є граматично спорідненими. Співвідносне слово те цілком повноцінне у семантичному плані. Воно, на думку О. В. Ткач, виступає в опозиції до попередньо названих корелятивів і разом з ними належить до несиметричного різновиду цих поліпредикативних структур.

Поєднання синтаксичних одиниць з опорними елементами такий і так є не цілком логічними, адже ці слова мають різне категорійне значення, хоча й обоє потребують семантичного уточнення, витлумачення підрядною частиною (зв'язок між предикативними частинами є обов'язковим, двобічним і передбачуваним).

Дослідниця також звертає увагу на існування синтаксичного синкретизму, перехідних явищ між складнопідрядними реченнями з якісно-кількісними корелятами та синтаксичними одиницями зі залежними частинами об'єктної семантики. Розрізнявальним критерієм служить синтаксична позиція опорних слів: незалежна (присудок у головній) чи залежна (означення, яке є необов'язковим у структурі головної частини). Поза увагою науковця залишається особлива конотація співвідносного елемента-займенника (у другому випадку), видільна функція, яку він виконує у головній частині речення, хоча й не носієм конкретної семантики.

Мовознавець Р. О. Христіанінова [12, с. 146] акцентує увагу на вивченні складнопідрядних речень з підрядними займенниково-означальними, особливо на поглядах прихильників структурно-семантичної класифікації, аналізує розбіжності, які виникають. Зокрема, не всі вчені, за її твердженням, однаково пояснюють синтаксичну природу речень, де «вказівні займенникові слова у головній частині стоять при іменникові», який ніби й пояснює залежна. Займенникові слова виступають означенням з неповноцінною семантикою. Доповнення, розкриття цієї семантики – це основна функція займенниково-співвідносних (катафоричних) речень (катафора – «семантико-синтаксичне явище встановлення лексичної або преференційної тотожності займенника з його вербальним відповідником, який перебуває у наступному контексті» [12, с. 91]).

Р. О. Христіанінова [12] подає їхню структурну характеристику, опираючись на попередні наукові здобутки, витворюючи власну концепцію: 1) речення симетричної структури, для яких характерна семантична однорідність співвідносних і сполучних слів, повне уподібнення семантики підрядної частини значенню опорного співвідносного слова; 2) речення асиметричної структури, у яких семантичної однорідності нема. Виділення таких структурних типів впливає на семантико-синтаксичну організацію катафоричних речень, адже там інформаційне наповнення співвідносного слова міститься саме у підрядній частині.

Дослідниця звертає увагу на не вирішену досі проблему – визначення функціонального типу підрядних речень з опорним словом те, наголошуючи, що головне – з'ясувати синтаксичну семантику цього займенника, яку функцію він виконує у певному контексті, специфіку його логічних акцентів у реченні (атрибутивних чи суб'єктно-об'єктних).

Аналізуючи різні позиції науковців щодо трактування таких речень, ми пропонуємо своє бачення, яке частково ґрунтується на вже наявних класифікаціях. Вважаємо за необхідне виокремлювати займенниково-означальні речення як окремий підвид складнопідрядних речень (опираючись на особливий частиномовний статус цих опорних слів у головній частині, їх дійсничне категорійне значення), але в межах підрядних означальних. Не зовсім коректно зараховувати до групи займенниково-означальних речень одиниці, беручи

до уваги лише співвідносне слово головної частини, нехтуючи при цьому логічними зв'язками у всьому реченні.

Другим критерієм виокремлення вважаємо семантичне наповнення опорного елемента, яке розкриває залежна частина. Сюди не зараховуємо так звані займенникові прислівники і числівники, лише займенники іменникового та прикметникового типів. Потрібно брати до уваги атрибутивне значення залежної частини. Слова так, настільки, стільки передбачають поширення свого змісту залежною частиною зі семантичним наповненням міри чи ступеня, способу дії, а не якісної семантики. Наприклад, у реченні Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути жінкою: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, – той довіку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, – тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоді любові [11, с. 12] можемо сформулювати логічне запитання, яке визначає семантико-синтаксичні відношення між частинами: як так? як саме пригадувалися, яким способом? Відповідь – як весна навіть старому старцеві пригадує його молоді любові.

Саме тому аналогічні синтаксичні структури ми зараховуємо до складнопідрядних речень такої семантики, яку проектує нам логічне зіставлення обох частин за допомогою запитання. Подібні структури варто розглядати у контексті кожного з окремих різновидів речень.

У лінгвістів нема єдиного погляду на трактування природи цих підрядних частин, де опорним елементом виступає слово те. Такі синтаксичні структури виділяємо у межах складнопідрядних займенниково-означальних речень лише в тому випадку, коли цей опорний елемент виконує роль підмета або функціонує у формі знахідного відмінка: О чім ти вдень думала, те вночі й приснилось тобі! [10, с. 76]. Все те згадала тепер в одній хвили Мирослава, і все то, що тоді дивувало й гнівало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима [10, с. 84]. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свободна в поведженню, далеко склонніша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, прецінь поважала Максима Беркута за єго звичайність і розсудливість і, хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав [10, с. 10].

О. А. Луценко [4] називає співвідносне слово те семантично спустошеним, нівельованим, особливо у таких конструкціях, як сказав те, що – сказав, що. До першої моделі логічним видається запитання сказав яке? (вказівний займенник прикметникового типу), тоді як до другої – що сказав? Семантично це різні типи підрядних речень. Неправильно вважати корелят те повністю спустошеним, ймовірно, автор робить на ньому акцент, логічний наголос, поступово розкриваючи зміст у підрядній частині. Опустити його і прирівнювати дві моделі не можна. Це специфіка займенника як частини мови. Його значення розкривають інші елементи, у випадку складнопідрядних речень – залежні частини.

Отже, до поліпредикативних синтаксичних одиниць нерозчленованої структури пропонуємо залічувати складнопідрядні речення з підрядними означальними (до цієї групи зараховуємо одиниці, в яких опорним елементом виступають субстантиви, виражені іменниками, субстантивованими прикметниками, поруч з якими може бути вжито вказівні займенники такий, той у підсилювальній функції, основне значення містить семантично повноцінний компонент), займенниково-означальними (до їхнього складу залічуємо синтаксичні структури з корелятами-займенниками, зокрема, зі словом те у граматичній формі прямих відмінків без прийменників) та з'ясувальними (які є носіями об'єктної семантики і залежать від предикатів, предикативів, компаративів та не містять локативної конотації).

Виділяти займенниково-співвідносні речення як окремий тип поліпредикативних одиниць нерозчленованої структури вважаємо доцільним лише у разі залічення прислівників з нечіткою семантикою до розряду займенників. Проте дотримуємося класичного погляду на частини мови та семантичного поділу складнопідрядних речень, тому до уваги беремо одиниці з атрибутивним змістовим наповненням залежних частин і використовуємо на їх позначення термін «займенниково-означальні речення» як підвид складнопідрядних речень з підрядними атрибутивною семантики.

До складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними пропонуємо зараховувати синтаксичні одиниці, в яких опорний елемент зумовлює необхідність появи залежної частини об'єктної семантики. Складні речення, в яких підрядна частина залежить від вказівного займенника те з прийменниками, також відносимо до групи підрядних з'ясувальних, наприклад: – Не про те тепер річ, – сказав з усміхом боярин, – а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, ще нині [11, с. 114]. Синтаксичні одиниці з безсполучниковим зв'язком, в яких частково простежується об'єктна семантика, до групи складнопідрядних з'ясувальних не залічуємо.

Оскільки в нашому мовознавстві не прийнято виокремлювати як окрему частину мови так звані предикативи (крім В. О. Горпинича, який виокремлює предикативні та модальні прислівники в окремі частини мови – станівник і модальник [2], основну масу яких становлять прислівники, вважаємо доцільним не вносити у класифікацію опорних слів цей елемент. Предикативи разом з предикатами, суб'єктами, об'єктами та атрибутивами виділяємо з погляду семантико-структурних відношень між компонентами речень. На рівні частин мов називаємо ці опорні слова прислівниками, тому теоретично можна виокремлювати ці поліпредикативні структури як складнопідрядні речення з підрядними прислівниково-з'ясувальними (за аналогією до займенниково-означальних, враховуючи особливу реченнетворчу функцію прислівників подібно до дієслів). Проте це не було предметом нашого дослідження. Необхідно детальніше вивчити природу цих синтаксичних одиниць, що може стати темою подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : Учеб. для вузов по спец. «Журналистика». – 3-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1991. – 432 с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
3. Зарицька В. Г. Синкретичні типи підрядності в системі складного речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Г. Зарицька. – Донецьк, 2005. – 19 с.
4. Луценко О. А. Функціональні різновиди прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Луценко. – Донецьк, 2009. – 20 с.
5. Орехов В. В. Функціонально-комунікативні вияви складнопідрядних речень прислівного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Орехов. – Донецьк, 2006. – 20 с.
6. Пospelов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н. С. Пospelов // Вопр. языкознания. – 1959. – № 2. – С. 19 – 27.
7. Роїк О. Ю. Семантична нівеляція сполучників у складних реченнях української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Ю. Роїк. – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
8. Современный русский язык : Учебник / В. А. Белошапокова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов ; Под ред. В. А. Белошапковой. – М. : Высш. школа, 1981. – 560 с.
9. Ткач О. В. Складнопідрядні речення з корелятами якісно-кількісної семантики в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Ткач. – Харків, 2000. – 18 с.
10. Франко І. Я. Захар Беркут : образ громадського життя Карпатської Русі в XIII в. / І. Я. Франко. – Львів : Товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1883 р. – 184 с.
11. Франко І. Я. Захар Беркут : образ громадського життя Карпатської Русі в XIII в. / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 16. – С. 7 – 154.
12. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 363 с.